

А. Ансаганова, 3-курс

*Ғылыми жетекші — Ж. И. Ибрагимов, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
(Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті)*

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ДАУЛЫ МӘСЕЛЕРДІ ШЕШУДІҢ ДӘСТҮРЛІ ЖОЛДАРЫ

Қазақ құқығы — қазақ халқының және барлық көшпелі өркениеттің мәдени байлығы. Ол мыңжылдық тарихи ерекшелігі және өміршендігімен, адам еркіндігін жақтаған сипаттарымен әлем назарына ілінді.

Аса ірі зерттеулері үшін тірі күнінде «Қазақ халқының Геродоты» атанған орыстың көрнекті шығыстану-ғалымы А. И. Левшин XIX ғасырдың басында былай деген: «Было время, говорят благоразумнейшие из киргизов Меньшей Орды, когда и наш народ жил в покое, было время, когда у нас существовал порядок, были законы и правосудие» — «Кіші Орда қырғыздарының көрнекті ақыл иелері қазақ халқының да үстемдік құрған уақыттары болған» деп үнемі айтып отыратынⁱ.

Автор ол кезенді халық «аңсап» еске алатын «Алтын ғасыр» деп атайды.

Қазақ халқының арасында көп жұмыс істеген және қазақ тілін жете меңгерген тағы бір орыс зерттеушісі А. Е. Алекторов өз бастауын көне заманнан алатын, бірақ XIX ғасырға дейін сақталған билер сотын таңдана суреттейді. Сот әділдігінің көне дәстүрлерін сақтаған билер, оның айтуынша, ежелгі демократия үлгілерін жүзеге асырған. Ол: «Каждый би и старик при разбирательстве дела считает священным долгом оказать тяжущимся полную беспристрастную справедливость. Он терпеливо выслушивает все малейшие подробности — как приносимой жалобы, так и оправдания и потом объявляет свое решение, принимаемое всегда беспрекословно и свято исполняемое» — «істі қарастыру кезінде би мен ақсақал дауласушыларға асқан әділдік танытуды өзінің қасиетті парызы санайды. Ол екі жақтың да дәлелдемелерін әбден тыңдап болған соң ғана өзінің әділ шешімін жариялаған және ол шешім міндетті түрде орындалған», — деп жаздыⁱⁱ.

XIX ғасырдағы қазақтың көрнекті ғалым-зерттеушісі Ш. Уәлиханов былай деп тұжырымдады: «Билердің беделі Еуропадағы ақындар, ғалымдар мен адвокаттар сияқты өздерінің жеке бастарының қасиеттеріне байланысты болған. Шекспир мен Гетенің ақындық ұлылығы үкімет деректерінен тумаған, өздерінің дарындылығынан туған. Сол сияқты билердің де беделдері осы тектес реттелген»ⁱⁱⁱ.

Ортағасырлық қазақ қоғамының бүкіл құқықтық әлемінде негізгі бүкіл құқықтық әлемінде негізгі билік — «Дала Заңының» билігі болды. Ал оның қорының сақтаушысы, реформаторы және жүзеге асырушы күші — билер еді.

Би, ең алдымен — сот (судья). Бидің өзі де, билігі де түп-тамыры халықтың тарихына байланысты. Сол себепті ол беделді, дәстүрлі билік қатарында болды. Ал хан билігін көпшілік бұқара әкім билігі деп таныды. Қазақтың мәдениет қайраткерлерінің бірі жазғандай: «Мықты билер, тілін алмаған хандарды бір кезде тақтарынан қуыршақша алып тастап отырған»^{iv}.

Бұл моральдық құндылықтар әділ сот мәселесіне тікелей қатысты. «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ», — деген нақты ережеден көрініс тапты.

Қазақ даласында би болу оңайлыққа түспеген. Оған күрделі талаптар қойылды. Тек «Құдайдың сүйген құлдары ғана» би бола алады^v.

Қазақ билері тәжірибесін терең тану барысында «Медиация» заңының қазақ тарихында бұрын соңды болғанындығына және қазіргі заманда жүзеге асырудың маңызды құралына айналғанын тілге тиек еткіміз келеді.

Медиация — даулы мәселені оңтайлы шешудің балам тәсілі. Медиация сөзі латын тілінен аударғанда делдал, екі тарапты мәмілеге келтіруші үшінші тұлға деген мағынаны білдіреді. Медиация тәсілі сот ісіндегі тазалықты, әділ төрелікті қамтамасыз етудің бірден-бір жолы болмақ, яғни екі тарапты қанағаттандыру негізінде жүргізілетін келіссөз рәсімі. Бейтарап медиаторды тарту арқылы келісімге келу жолымен уағдаластырылатын елдерде ертеректе қалыптасқан, заңдастырылған^{vi}.

Тіпті судьяның даулы мәселені қарау барысында, дауласушы тараптармен ақылдаса отырып, келісімге қол жеткізу мақсатында медиаторларға жүгінуіне мүмкіндік беру үрдісі қалыптасты. Мысалы, АҚШ-та сотқа дейін тараптар дауының 95 % бітімге келу арқылы оң шешімін тауып жатса, аталған көрсеткіш Англияда 87 %, Словакияда 37 % құрайды екен. Медиация тәжірибелері Венгрия, Германия, Қытай, Корея мемлекеттерінде де қолданылуда. Неміс мектептерінде медиация курсы енгізіліп, оқытылуда.

Қазіргі таңда даулы мәселелердің ұлғайып, сотқа жүгінушілер санының жылдан-жылға артып жатқаны статистикалық деректерден белгілі. Соны азайту, сөйтіп, жоғарыдағыдай өміршеңдік тәжірибе негізінде, қылмыстық заңнамаларды ізгілендіру бағытында Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» Заңы 2011 жылы 28 қаңтарында қабылданды. Осы заңның төңірегінде билердің данагөй, дуалы ауызды, сөздердің ұтымын айта білетін, отты, орақ тілді би бабаларымыз, көсем де шешен ақсақалдар мен аталарымыз, әділ, тура кесім айтып, шешіп, үлкен елдік пен ірілікпен, бітімгершілікке келтіріп шешу бағытындағы дәстүрлі тәжірибе болғаны баршамызға белгілі. Бұл, әрине, сонау әлімсақтан, ғасырлық тәжірибеден бізге жеткен қазақ ұлтының өмірлік тыныс-тіршілігі мен салт-дәстүрінен келе жатқан құнды тәжірибелер емес пе? Қазіргі таңда даулы мәселелер ұлғайып, сотқа жүгінушілер саны жылдап артып жатқаны статистикалық деректерден белгілі. Бітімге келу, татуласу, бір-біріне кешірім жасау тәжірибелерінің біздің ұлтымыздың өткен тарихи тірлігінде бар болғаны бәрімізге аян. Қазақ халқының «Даудың биік шыңы — бітім» деген керемет қазыналы, мағынасы терең аталы сөздері бар емес пе? Осы ұлағатты өсиеттің қасиеттері біздің медиаторлар бойларында болады деп болжауымыз керек. Медиаторлар тізілімін жергілікті атқарушы органдар жүргізу керектігі заңмен реттеліп айқындалған. Медиаторларға аталған заңмен қойылатын талаптар да жоғары. Әрине, медиаторларды іріктеуде үлкен талапты сұраныс болғаны жөн. Себебі, медиаторларды іріктеуде, өмірлік, еңбек өтілі бар, тәжірибелерлі жоғары судьяларды да қатыстырып, өз қорытындыларын беру мүмкіндіктері белгілі ережемен бекітіліп көрсетілсе, дұрыс болар еді деп есептейміз.

Негізін айтқанда, медиация Заңы қазақ халқының дәстүрлі билер мен ата-бабалар жолымен дәріптелген, дәстүрлі әдет-ғұрып тәжірибесін қалпына келтіруге жасалған игі кадамның бірі, тиімділігі мен болашағы мол екеніне кәміл сенім білдіреді.

-
- i Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. — СПб, 1832. — С. 169-23.
- ii Алекторов А. Е. Киргизская степная газета. — 1890. — № 2. — С. 4.
- iii Валиханов Ч. Ч Собр. соч.: В 5-ти т. Т. 4. — Алма-ата, 1985. — С. 77.
- iv Сейфуллин С. Шығармалар. VI т. — Алматы, 1994. — 265-б.
- v Зиманов С. З. Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. — Алматы, 2008. — 12-б.
- vi Ахметов С. Медиация — даулы мәселені оңтайлы шешудің балама тәсілі // Заң. — № 6. — 2010. — 20-б.